

ERDÉLYI MUZEUM

XXI. kötet.

1904.

3. füzet.

Kant Immanuel.

(Halálának századik évfordulója alkalmából.)

„Kék eged határáig Veled haladtam,
Kék eged határán túl elvesztettelek.
A vásári zaj közepett magamra maradtam,
De vígaszúl hagytađ itt: szavaid s könyvedet. —

Velök akarám elűzni pusztá magányom,
De bár zengő szavaid szelleme életet:
Idegen mégis emberi környezetem s látom,
Hogy sivár a világ és hosszú az élet“.¹

Schopenhauer Arthur, az újkornak egyik legkomolyabb philosophusa és minden időknek egyik legmélyebb érzésre képes kedélye, szól e bús szavakban nagy mesterének, Kantnak szelleméhez. Mély megilletődéssel és igaz érzéssel ismételjük mi is Schopenhauernek szavait. A költői lelkű philosophus költői formában tolmácsolja érzelmeit. Mi egy pár komoly sort óhajtunk szentelni Kant emlékének, a nagy philosophus halálának századik évfordulóján.

Kant a Krisztus utáni kornak legnagyobb jelentőségű philosophusa. Ma már kétségen kívül áll, hogy minden philosophiának — ha csak nem akar megelégedni a történelmi méltatás szegényes eredményével — tisztáznia kell helyzetét Kanttal szemben.

A Kant utáni philosophiának gyökérszálai valamennyien a Kanti gondolatépületbe nyúlnak be s a Kant előtti philosophiából csak annyi philosophiai és a jövőre is érvényes igazság marad meg, a mennyi sikeresen kiállja a Kanti kritikát.

Ily óriási, hatalmas szellem jöttét talán megelőzte valami rendkívüli esemény? A néphit rendkívüli emberek születését

¹ Dr. Kupcsay Felicián fordítása.

rendkívüli természeti tüneményekkel szokta összefüggésbe hozni. Ilyen rendkívüli természeti tüneményekkel nem találkozunk Kant születésének idejében. Az emberek nagyon is érhetőnek tartották ebben a korban a mindenséget, nem láttak abban semmi talánszerűt, semmi rendkívülit sem.

A Wolff Keresztély lapos, dogmatikus philosophiája közönséggé tette a világot és az életet. Ebbe a közönséges korba, ebbe a szellemi középszerűség idejébe született bele Kant. Az emberiségnek s a német szellem életének egyik „legcsendesebb órájában“. Messze északon, a szellemi góczpontoktól távol — Königsbergben ébredt a világszellem egyik legobjectivebb elméjében önmagára.

Kantban a világszellem ébredt önmagára, mint minden teremtő genieben. S Kant genie volt a legjavából. Philosophus-genie volt. A világ és az élet talánszerűnek tűnt fel neki, mint mindazoknak, a kik nem értenek meg mindent, a kik nem tartanak mindent egyszerűnek, magától értődőnek. Philosophus volt akkor, a mikor a hivatásos philosophia már-már megszűnt philosophia lenni.

Eredeti szellem volt. Az eredetiség is egyik ismertetőjele az igazi philosophusnak. Az ily eredeti szellem a körülette levő világot s annak rejtélyeit első kézből kapja és nem másoktól. Az ilyen szellemre a dolgok hatnak és nem a dolgoknak esalóka árnyképei. Oly szellem volt Kant, a ki a platoni barlang kényszerű berendezésével soha sem tudott megbarátkozni, a barlangból felvágódott a napvilágította valóság világára.

A germán szellem a maga mély tekintetével alkalmas volt arra, a történelem bizonyítja, hogy tényleg képes is volt rá, hogy megérlelje az emberi szellem legkésőbbben érő és legnemesebb gyümölcsét: a philosophiát.

Eckhart mester és Böhme Jakab arról tesznek tanúbizonyítást, hogy a német szellem már az ő zavaros gondolataikban is megnyilatkoztatta hatalmas erejét.

Leibniz gondolkozásában pedig visszatükröződnek a nagy mindenséget és a szellem életét alkotó összes monasztk.

De a maga komolyságában, a világszellem gyökeréről met-

szett eredetiségével, Kantban jut kifejezésre a német szellem philosophiai ereje.

A német és görög szellem között közeli rokonság van. Mindkét nemzet philosophus-nemzet. A dolgok hatnak rájuk. De míg a görög szellem legnagyobb képviselőiben is mindig aesthetikai élvezetre törekedett, még az igazság felfogásában és megértésében is, addig a német szellem a maga komolyságával az igazság megismerésében az aesthetikai élvezet elnyomásával inkább az erkölcsi momentumot kereste.

Tagadhatatlan, hogy a két felfogási mód közötti különbség keletkezésére és kialakulására nagy befolyása volt a keresztény erkölcsi eszméknek. A keresztény erkölcsi eszméknek jótékony hatása észrevehető az egész keresztény világ philosophiáján.

Az igazságnak ethikai felfogása komolyabbá tette a philosophiát. Ezt leginkább bizonyítja a párhuzam az ókori és az újkori skepsis között. Súlyosság és komolyság tekintetében mily távol áll egymástól Hume és Ainesidemos; Protagoras, Gorgias és az újkornak nagy philosophusai: egy Descartes, egy Berkeley, egy Kant. A skepsis a philosophiának komoly és figyelemre méltatandó elemévé vált. Az ókorban a skepsissel karöltve járt a decadentia, a szárnyaszegettség, — Alexandria. Az újkorban a skepsis emelte — de omnibus dubitandum est — Descartesnek, Humenak és Kantnak rendszereit.

Kant philosophiájában is fontos szerep jut a skepsisnek; külső eseményekben szegény, belső szellemi fejlődésében kimerülő élete kifelé vezető útát keres a skepsisből a skepsis segítségével.

Korának ismerete Kantot sem elégítette ki. Hamar észrevette, hogy a valóságot nem lehet iskolás fogalmakba, öröklött tudományos előítéletekbe bele szorítani. De a nagy romboló nem vetette meg az emberi szellem alkotásait sem. Hisz az emberi szellem is valami őseredeti, a mely állandó s örök összefüggésben van az ősválósággal. Az emberi szellem eddigi terméke sem lehet minden érték nélkül való. Mégis: tartózkodás és alapos kételyek jellemzik Kantnak viszonyát és magatartását az emberi szellem eddigi, *dogmatikus* termékeivel szemben.

Az újkori philosophia bejáratánál Descartes és Bacon nevei-

vel találkozunk. Ezek a nevek két hatalmas őst jelentenek: a rationalismus és az empirismus nagy képviselőit.

Descartes és (főképp) iránya, a tapasztalat mellőzésével s gyakran annak ellenére, egyedül az észből akarja megérteni a mindenséget. Nagy szellemi herosok vállalkoznak erre az emberi erőket meghaladó, embernek nem való munkára. Spinoza, Berkeley és Leibniz, az emberi szellemnek ezek a csodálatot és tiszteletet érdemlő képviselői, kimerültek ebben a munkában, de az aeternae veritates nem voltak képesek megoldani a világ-rejtélyt.

A continentális speculatív philosophiának méltó ellenlábasa, az angol empirikus philosophia, egy Hobbes, egy Locke és egy Hume képviselőjében merőben ellentétes úton gondolta az igazságot megközelíthetni. De a tapasztalatnak a tabula rasara írt betűiből nem lehetett kibetűzni a világ-rejtélyt.

Az aeternae veritates és a tabula rasa tanának nagy össze-egyeztetője, a ki nem követi sem a rationalismusnak légi útját, sem pedig az empirismusnak röghöz kötöttségét, hanem a kritikai philosophia concipiálásával, emberi erővel emberileg elérhető czélok felé közeledik; az a heros, a ki járt útakról járatlan útra tért s az emberi szellemet megismertette jogos tulajdonával, a melynek birtokában őt senki sem háborgathatja: Kant Immanuel.

Kant Immanuel 1724-ben született Königsbergben, szegény, istenfélő iparos szülőktől, a kiket Isten sok gyermekkel áldott meg. Neveltetése olyan volt, mint a többi szegény emberek gyermekeié. Miután a königsbergi egyetemet elvégezte, több ideig nevelősködött. Kanttól kezdve közös sorsa ez a nagy német philosophusoknak. Aránylag elég későn lépett az akadémiai pályára és nagyon lassan haladt. Tizenöt évi magántanárskodás után végre mégis tanár lehetett s mint a mathematicának, természettudományoknak és a philosophiának tanára élte le zajtalan életét.

A lehető legegyszerűbb külső keret ez. Nincs benne semmi rendkívüliség. Kant életének nincsenek eseményei, ha csak nem tekintjük ilyen eseménynek a Nagy Frigyes sírba szállta után feltámadt reactionarius szellemnek kellemetlenkedéseit Kant

ellen, az ellen a philosophus ellen, a ki nem azért volt e világon, hogy cselekedjék, hanem azért, hogy gondolkozzék.

A hatalom és a gondolkozás sphaerái nem érintik egymást, végtelen időn keresztül el lehetnek egymás mellett a nélkül, hogy tudomást is vennének egymásról.

Kant szelleme hajlékot keresett s azt meg is találta a transscendentalis philosophia merész gondolatépületében. Ide nem tolakodhatik be a világi hatalom szűkkeblű rendszabályai-
val, itten csak a szellem lehet otthonos.

Kant fejlődése közismert. A Leibniz-Woff-féle dogmatikus rendszerben nőtt fel, a nélkül azonban, hogy valaha Wolffianus lett volna. Kora ifjúságától kezdve előszeretettel foglalkozott a matematikával és a physikával s a Newton matematikai természetphilosophiája mély nyomokat hagyott a fiatal természet-tudós gondolkozásában. A physika és astronomia terén tett több igen érdekes és több mint érdekes: nagystylú felfedezése, mély bepillantása a természet műhelyébe, arról tanúskodnak, hogy Kant, mint természettudós is, első rendű helyet foglal el az emberi gondolkozásban.

Legnagyobb szerű conceptiója ezen a téren a nebularis hypothesis, a mely már-már feledésbe ment, a mikor Laplace francia astronomus hasonló eredményekre vezető theoriájával megmentette Kant értékes elméletét az örök feledéstől. Kant ebben a theoriájában fejti ki a csillagrendszernek az anyag ködszerű ősállapotából való kifejlődését. Ennek a theoriának értékes philosophiai gondolata: hogy ugyanazok az erők, a melyek jelenleg fentartják a mindenséget, arra is képesek voltak, hogy hatásuk alatt idáig *fejlődjék* a természet. A fejlődésnek nagy gondolatával találkozunk ebben az elméletben (ma már közönségesen Kant-Laplace-féle theoriának nevezzük) és pedig a reális fejlődéssel az anorganikus világra alkalmazza.

Hegel philosophiája jóval Kant után a fejlődést tette a gondolkozás principiumává, de nem a reális, hanem az ideális fejlődést.

Ugyanaz a gondolat vezérli Kantot a nebularis hypothesisben, a mely gondolat Darwinban a descendentia tanát érlelte meg.

Természettudományi műveinél sokkal fontosabbak Kant philosophiai művei. Első nagyobb terjedelmű philosophiai művének, az úgynevezett latin dissertationak¹ megjelenése előtt, írt Kant egy pár kisebb terjedelmű, nagy problémákat fejtegető művet. Wolffianus szellemben ugyan, de nem a Wolff kényelmes és mindenttudó philosophiájának hangján.

A latin dissertatióban a térnek és időnek új theoriáját kapjuk. De a dissertatió „*unerheblich*“ részében megtaláljuk a mindenttudó, a valóság világáról jól értesült metaphysikát is, a mely metaphysika Malebranche mystikus sejtéseire emlékeztet.

Miért menekül a skeptikus Kant ehhez a mistykus metaphysikához? Talán azért, mert a tökéletesség kedvéért a mundus intelligibilisről is be kellett számolnia ebben a művében, a mely művet — rendes tanárrá történt kinevezése alkalmából írt székfoglalója lévén — nem akart megoldhatatlan kérdésekkel befejezni.

A dissertatió megjelenése után 11 évig alig ír valamit Kant. Az 1770—1781-ig terjedő idő alatt jegezesedik ki elméjében a Tiszta Ész Kritikája.

Kantot Hume Dávid kételyei felrázták dogmatikus álmodozásából s a felébredés eredményeképen ajándokozta az emberi gondolkozásnak halhatatlan művét.²

A Tiszta Ész Kritikája alapvető mű, alapvető műve az emberi gondolkodásnak. Mindaz, a mit ezután írt Kant: két másik kritikája és a kritikák alapján megkísérlett metaphysikája, csupán bővebb kifejtése a Tiszta Ész Kritikájában foglalt gondolatoknak.

A kritikai philosophia, a mely Kant ama híres kérdésére, a theoretikus észkritika ama egyetlen nagy kérdésére adja meg a feleletet: mikép lehetségesek synthetikus apriori ítéletek? — döntött az emberi elme megismerő képessége felett.

¹ „De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principiis“.

² „Nyíltan vallom: David Hume emléke szakította először félbe, sok évvel ezelőt, dogmatikai álmodat s adott egészen más irányt a spekulatív philosophia terén folytatott kutatásaimnak“ (Kant: Prolegomenák, Alexander Bernát fordításában).

A Kant előtti s bizony-bizony a Kant utáni philosophia is magát a világot akarta megérteni; a világot, a valóság világát akarta megconstruálni fogalmakból vagy tényekből.

Kant pedig, mielőtt erre a nagy munkára vállalkoznék, kritika alá veszi az ember megismerőtehetségét. (Innen philosophiájának egyik elnevezése: *kritikai philosophia, criticismus*). S a tapasztalat új fogalmazásával leszállította az emberi elme elharmarkodott buzgólkodását.

Elménk constitutív tényezője a tapasztalatnak. A tapasztalat nem úgy keletkezik, hogy elménk síktükröz módjára visszatükrözi a külvilág dolgait, hanem elménk részt vesz a tapasztalat létesítésében. Minden, a mi nekünk megjelenik szemléletekben és fogalmakban jelenik meg. Szemléletek fogalmak nélkül vakok és fogalmak szemléletek nélkül üresek. Elménknak vannak apriori szemléletei és apriori fogalmai is. Érzékiségünk apriori tiszta szemléleteibe (tér és idő) és az értelem apriori fogalmaiba (a kategóriákba) van beleépítve a tapasztalati világ. Elménk ezen subjectív elemei nélkül lehetetlen a tapasztalat. Ezek az apriori szemléleteink és fogalmaink teszik lehetővé magát a tapasztalatot. A tapasztalat tehát jórészt a mi alkotásunk.

Ezen a jogcímen nevezheti az emberi elme a tapasztalatot (a tapasztalati világot) jogos tulajdonának, a melynek birtokában őt senki sem háborgathatja.

Az empirismusnak igaza van: minden ismeretünk a tapasztalatból származik; de a tapasztalat lehetőségének feltételei a mi elménkben vannak s ennyiben igaza van a rationalismusnak is.

De a tapasztalat korlátait át nem hághatjuk. Az emberi elme minden tulajdonsága csak arra szolgál, hogy létesítse a tapasztalatot, a lehető tapasztalat határait soha sem léphetjük át. Az a tudomány, a mely a tapasztalat korlátait áthágta, voltaképen nem is tudomány s a régi metaphysika, a tudományok büszke királynője, minden tételében ellenmondásra, logikai hibára vezet (lásd a paralogismusokat, az antinomiákat és Isten létének logikailag kifogásolható bizonyításait).

Világunk a tapasztalati világ. A tapasztalati világ pedig a tüneményeknek, a jelenségeknek világa, (phaenomena, Welt

der Erscheinungen). A jelenségek világa mögött van (talán van?) a magánvalók világa (noumena, Dinge an sich), az a világ, a mely tőlünk függetlenül létezik, a mely világ nekünk meg nem jelenik s a mely világra nem alkalmazhatók elménk apriori formái.

A tapasztalat világra a tapasztalat törvényei érvényesek (causalitas, tiszta mechanizmus), a magánvalók világra talán más törvények érvényesek. Ott talán helye lehet a szabadságnak is.

A Ding an sich conceptiója biztosítja a fizikai világrend mellett az etikai (intelligibilis) világrend lehetőségét is. És mi valahogy érezzük, intelligibilis karakterünk, egyéniségünk Ding an sich-je, érezteti velünk, hogy mi a fizikai világrend mellett még egy magasabb világrendnek is polgárai vagyunk.

A kategorikus imperativus, ez a nagyszerű, minden tartalomtól ment, üres, formális, feltétlen parancs nem empirikus eredetű, hanem a noumenalis világból szabja meg cselekvésünk szabályait.

Az ész autonóm: a tapasztalatnak ura, apriorisztikus elemeivel törvényt szab a természetnek, létesíti a legfőbb természet-törvényeket s a kategorikus imperativusszal kiemeli az embert a jelenségek világából. S a jelenségek világából, a jelenségeknek csalóka világából, a hol az erényt a boldogsággal sem analitikus egységben, sem szintetikus kapcsolatban nem találjuk meg, elvezet bennünket a kategorikus imperativus a valóság világába, ahol mindaz, mi az ismeret előtt örök homályba volt burkolva: Isten léte, a lélek halhatatlansága és az akarat szabadsága mint az észnek postulatumai valóságoknak és igazságoknak ismeretnek el. Kant rendszere ily módon megfelelt feladatának: a hamis tudást lerombolta és eljutott az igaz hithez.

* * *

Kant munkálkodása, úgy vélnők, teljes mértékben alkalmas arra, hogy logikai szükségletünket kielégítse. Tényleg, úgy látjuk, hogy a Tiszta Ész Kritikája minden téren theoretikus érdekeket szolgál: ott is, a hol épít s ott is, a hol rombol. De bizony a theoretikus kritikának még építő része is romboló munkát végez.

A világ dolgainak phaenomenonokra és noumenonokra

való felbontása voltaképen arra tanít, hogy a tapasztalati világot megismerhetjük ugyan, „a nagy és zivataros oceánnak ez a kis szigete“ jogos tulajdonunkat képezi ugyan, de ez a világ a valódi valóságnak világáról mit sem mond nekünk. A való világáról, a noumenonoknak világáról, biztosan még azt sem tudhatjuk, hogy léteznek; csak annyit tudhatunk, hogy erről a világról semmi körülmények között sem tudhatunk meg semmit sem mostani megismerő tehetségünkkel. Ime a theoretikus kritika constructiv részének tartalma és közvetlen következménye.

Csak természetes, hogy a destructiv részben még nagyobb rombolást visz véghez Kant. A régi metaphysikának dédelgetett disciplinái: a transscendentalis psychologia, kosmologia és theologia, — valamennyi disciplina csak arra való, hogy a königsbergi Alleszermalmer megmutassa rajtuk hatalmas erejét. A Kanti kritikával szemben ezek a metaphysikai disciplinák nem tarthatják magukat. Pedig mily régi disciplinák ezek! s mily nagy pompával léptek fel valamikor: modo maxima rerum, tot generis natisque potens.

A lélek anyagtalán léte, elpusztíthatatlansága, személyisége és halhatatlansága nem bizonyíthatók. A régi bizonyítások valamennyien álokoskodásoknak, Kant kifejezésével: paralogismusoknak bélyegeztetnek.

A kosmológiában az emberi ész önmagával ellenkezésbe jő: bizonyítja állítását s ugyanolyan erővel képes annak ellenkezőjét is bizonyítani. (Antinomiák). Ily kérdésekre: vajjon véges-e a világ vagy végtelen, volt-e a világnak valamikor kezdete, vagy nem volt soha sem kezdete; vajjon a létező egyszerű részekből áll-e, vagy pedig összetettekéből; vajjon csak oksági kapcsolat létezik a világon, vagy létezik szabadság is; vajjon van-e oka a világnak, vagy nincs oka a világnak — mindkét felelet egyenlő érvénnyel, egyenértékű argumentumokkal bizonyítható.

Hibásak azok a bizonyítások is, a melyek Isten létét akarják bebizonyítani. Kant kimutatja, hogy Isten létének összes bizonyításai hamisak; ezek a bizonyítások nem képesek arra, a mire vállalkoztak. Isten léte észokokkal nem bizonyítható.

Mindezeknek az álokoskodásoknak (paralogismusoknak),

ellenmondásoknak (antinomiáknak) és helytelen bizonyításoknak oka abban keresendő, hogy magánvaló dolgokra (a Ding an sich világára) akarják elménk formáit alkalmazni.

De Kant még ezzel a nagy romboló munkával sem elég-szik meg: az emberi elme tévedését szükségesnek mondja; olyan az emberi elmének constructiója, hogy szükségkép kell tévednie: transscendens tárgyokról kell gondolkoznia, a nélkül azonban, hogy valaha joggal állíthatna valamit ezekről a dolgokról.¹

Méltán hihetnők, hogy ilyen hatalmas s eddig magában álló romboló munka után a morálnak minden talpköve kimozdítatott helyéből s aligha felépíthető a kritikai philosophia alapján. Kantnak halhatatlan philosophiai munkálkodása mintha örök időkre eltemette volna az etikát, mert hiszen az etikai basisoknak: az akarat szabadságának, a lélek halhatatlanságának és Isten létének bizonyítását lehetetlennek mondja s lehetetlennek bizonyítja be.

Hogy azonban ez az elhamarkodott következtetés mégis helytelen, eléggé bizonyítja Kantnak etikája, a mely ethika új alapokon ugyan, de oly komolysággal s oly mélységgel lépett fel, hogy párját hiába keressük a philosophiának Kant előtti és Kant utáni történetében. Sőt Kantnak saját bevallása szerint is egész theoretikus, kritikai vizsgálódása etikai czélt szolgált: „Nekem tehát le kellett rontanom a *tudást*, hogy a *hit* számára szerezzek helyet s a metaphysika dogmatismusa, t. i. az az előítélet, hogy a tiszta ész kritikája nélkül is boldogúlhatnak vele, igazi forrása az *erkölccsel ellenkező* minden hitetlenségnek, mely mindig nagyon dogmatikus. (Kant: „A tiszta ész kritikája“, Előszó a II. kiadáshoz, Alexander és Bánóczy fordítása.)

Valójában Kant philosophiájának ilyen felfogását szem elől

¹ „Ez oly illusio, mely el nem kerülhető, ép oly kevéssé, a mint el nem kerülhetjük, hogy a középben a tenger magasabbnak ne lássék, mint a parton, mert amazt magasabb fénysugarak alatt látjuk, mint ezt; sőt mi több, hogy még a csillagász sem akadályozhatja meg, hogy a holdat keltében nagyobbnak ne lássa, ámbár e látszat őt meg nem csalja“. („A tiszta ész kritikája“: „A transscendentalis logika“; Alexander és Bánóczy fordításában.)

szokták téveszteni. A min nem is lehet csodálkozni, mert akarva, nem akarva Kant az elméleti philosophia terén alkotott igazán nagyot, igazán magában állót, páratlant és korszakalkotót. A kritikai philosophiának sulypontja, a gondola'ok mélységét és merészségét tekintve, minden bizonynyal az elméleti philosophiában, a tiszta ész kritikájában van. De Kant mindenkor a gyakorlati ész kritikáját, a gyakorlati philosophia kérdéseit tekintette fontosabbnak. Úgy mondhatjuk, hogy Kantnál a gyakorlati philosophia az emberi elmének s az emberi természetnek elsőbrendű szükségleteit és vágyait elégíti ki, mint az elméleti philosophia. Az emberben fontosabb az embernek cselekvése, mint a megismerés. Sokkal fontosabb nekem azt tudnom, mikép cselekedjem, mint azt tudnom, hogy milyen a világ.

Az erkölisiségnek az intellektus feletti elsőbbsége egész tisztaságában ötlük élénk. Már külsőleg is kifejezésre juttatja Kant az ethikának elsőbbségét a tudás felett.

Stylusa rendkívül száraz, egész rendszere fogalomhüvelyezésekből van összeillesztve, scholastikus modorban van felépítve. És mégis a hol az ethikáról beszél, főkép, ha a kötelességről és a kategorikus imperativusról szól, mintegy megfedkezik ethikájának rideg formalismusáról s költői lendülettel magasztalja ezt a esodálatos erkölcsi törvényt.¹

¹ „*Pflicht!* du erhabener grosser Name, der du nichts Beliebtas, was Einschmeichelung bei sich führt, in dir fassst, sondern Unterwerfung verlangst, doch auch nicht drohest, was natürliche Abneigung im Gemüthe erregte und schreckte, um den Willen zu bewegen, sondern bloss ein Gesetz aufstellst, welches von selbst im Gemüthe Eingang findet, und doch sich selbst wider Willen Verehrung (wenn gleich nicht immer Befolgung) erwirbt, vor dem alle Neigungen verstummen, wenn sie gleich in Geheim ihm entgegen wirken, welches ist der deiner würdige Ursprung, und wo findet man die Wurzel deiner edlen Abkunft, welche alle Verwandtschaft mit Neigungen stolz ausschlägt, und von welcher Wurzel abzustammen, die unnachlassliche Bedingung desjenigen Werths ist, den sich Menschen allein selbst geben können?“ (Kant: „Kritik der praktischen Vernunft“: „Von den Triebfedern der reinen praktischen Vernunft.“) — És Később: „Zwei Dinge erfüllen das Gemüth mit immer neuer und zunehmender Bewunderung und Ehrfurcht, je öfter und anhaltender sich das Nachdenken damit beschäftigt. *Der bestirnte Himmel über mir, und das moralische Gesetz in mir.* Beide darf ich nicht als in Dunkelheiten verhüllt, oder im Überschweng-

Az ethika terén, a gyakorlati philosophiában, látjuk az emberi elmének és az emberi természetnek reactióját. Hiába: a theoretikus kritikának in ultima analysi merőben negativ eredményei nem elégítik ki az emberi elmét; nem képesek kielégíteni az ethikai s metaphysikai vágyódást.

Kant philosophiájában a kategorikus imperativus az az egyetlen biztosnak látszó pont, a mely szükséges és elegendő is arra, hogy mindazt visszaszerezze nekünk, a mit az elméleti philosophiában elvesztettünk. És Kant hiszi is, hogy a kategorikus imperativus képesen joggal visszakövetelhetjük az akarat szabadságát, a lélek halhatatlanságát s Isten létét. Hogy a gyakorlati észnek postulatumai s a postulatumoknak meggyőző ereje mily könnyen megerősíthetők, talán felesleges is megemlíteni. De éppen az bizonyítja a kritikai philosophia szerzőjének mély erkölcsi vágyódását, hogy az a Kant, a ki a theoretikus philosophia terén a legsubtilisabb hibákat is felfedi, a ki idegenkedik amott mindennemű lehetséges valószínűségtől s végső elemzésben a dolgok mivoltáról mit sem mondó, soha semmit meg nem tudható tapasztalatra szorítja tudásunkat, az ethika terén merész szárnyalással megragadja az ethikának düledező oszlopait s a lehetséges valószínűséget ethikai szükségnek, a gyakorlati ész postulatumának declarálja.

A milyen mély Kant philosophiájának világmagyarázata, épp olyan ethikai az ember életének értelmezésében. Valóban központi az ember helyzete a természetben. Porszem ugyan az ember a nagy mindenségben, de olyan porszem, a mely önkénytelen törvényhozója a mindenségnek; s ez a körülmény arra enged következtetni, hogy lényének gyökere voltaképen nem a tapasztalati világban van, hanem a minden lehető emberi tapasztalástól távol eső ősvilágban. Az ember nem e világról való lény. Idegen ebben a világban. Végtelen vándorlásának talán csak egyik átútazandó tájéka a természet.

* * *

lichen, ausser meinem Gesichtskreise, suchen und bloss vermuthen; ich sehe sie vor mir und verknüpfe sie unmittelbar mit dem Bewusstsein meiner Existenz". (Kant: „Kritik der praktischen Vernunft“ Beschluss.)

Az utolsó szavak már költői sejtéseket fejeznek ki s Kant-tól elvezetnek bennünket a romanticismushoz, vagy a mint közönségesen nevezik: a német idealismushoz.

Kant philosophiájának hatása alatt keletkeztek a XIX-ik század nagy philosophiai irányai: a romanticismus philosophiája, a positivismus és a pessimismus. Három irány, a melyeknek gyökérszállai valamennyien közvetlenül Kant philosophiájába nyulnak; ezek az irányok több ponton érintkeznek egymással, de azért mégis megmaradnak többé-kevésbé zárt köröknek.

Korunk philosophiája és gondolkozása is e három irány jegyében halad. S azok, a kik az egyik vagy másik irányban túlzókat nem hajlandók követni, visszatérnek Kanthoz s ma már szelvében hallszik a gondolkozásnak, talán a helytelen útra tévedt gondolkozásnak, csatakiáltása: „térjünk vissza Kanthoz!”

Kant rendszere nem alkalmas arra, hogy a nyugtalan gondolkozást kielégítse. Törekvés és küzdés az emberi elmének is a sorsa. A kritikai philosophia felállította korlátokat az emberi gondolkozás le akarja rombolni, hogy, magát keresztültörve a korlátokon, megismerje a világ magvát (a Kant „Ding an sich“-jét) és megértse a valódi valóságot; annak pusztá sejtésével s létének lehetőségével nem barátkozhatik meg a valóság megismerését szomjúhozó emberi szellem s a megnyugvást óhajtó emberi lélek.

Kant philosophiája, a mely philosophia legnagyobb eredményeiben mégis csak lehangoló eredménytelenségekre vezet ismeretlan: az ész korlátainak tudománya, csakis egyetlen egy ponton volt alkalmas arra, hogy rajta némileg optimisztikus és költői világfelfogás épüljön. S az a kor, a mely készen találta Kant gondolatépületét, kedvezett a költői felfogásnak és hamar észrevette benne a rokon vonásokat és érintkezési pontokat.

A kritikai philosophia idejében éri el a német költészet tetőpontját. Goethe és Schiller hatalmas alkotásaiból újra erőt merített az emberi szellem. S az a hatalmas erő, a mely Goethe és Schiller költészetével gazdagította az emberiséget, bizalommal töltötte el az emberi elmét.

De viszont Kant geniejében is hatalmas szellemi erő nyilatkozott meg. A költőgeniek bizalommal töltötték el az emberi

elmét; Kant pedig reá mutat elménk áthághatatlan korlátaira. Ugy gondolnók, hogy a szellemnek ellentétes megnyilatkozásai talán versenyre kelnek egymással. De nem ez történt. Kantnak hatása sokkal jelentéktelenebb volt, mert csakis közvetett lehetett, sem hogy fölvehette volna a harczt a költők hatásával, a mely hatás alatt állottak bölesek és tudatlanok egyaránt.

A Kant rendszerében rejlő hatalmas philosophiai igazságokat, a melyek pedig, mint már említettük, voltaképen ismerettani pessimismusra vezetnek, szárnyaira emeli a költői szellem és megalkotja a német idealismust: a romanticismus philosophiáját.

Három érdekes képviselője van a romantikus philosophia fejlődésének: Fichte, az ethikus; Schelling a természetimádó művészlélek és Hegel, a logikus.

Kant rendszerének az a pontja, a mely némi érintkezést s átmenetet enged a poetikus világfelfogáshoz, az ethikája volt. A theoretikus megismerésre örökké hozzáférhetetlennek nyilvánított transscendens eszmék: Isten, lélek, szabadság itten észkövetelte valóságokká lesznek.

Fichte természettől ethikus volt; mindezekre a valóságokra szüksége volt. Erős jellem volt: szabadság nélkül az erkölcsöt nem tudta elképzelni. Spinoza hatása alatt állott, ott pedig hiába kereste a szabadságot. Kant transscendentalis szabadság-elmélete kibékítette a determinismussal is, mert a tapasztalati determinismus mellett biztosíthatta a transscendentalis szabadság létét is.

Schelling költői tartalommal tölti meg a Kanti kriticismusnak Fichtében ethikai dogmatismussá alakult rendszerét. Kant száraz logikai schematizálása helyére nagyszerű evolutió, a mindenségnek költői felfogása, a természetnek, ennek a hatalmas óriásnak csodás magára eszmélése, a természetnek élete és átszellemülése lép.

Hegel a romanticismusnak legnagyobb philosophusa; nem költői tehetség, de systematikus fő. A költői sejtések nála logikai vértettséggel lépnek elénk. Philosophiája logikai formában tárgyalja az Eszmének Odysseiáját.

A világrejtély megfejtett: a gondolat és lét törvényei

azonosaknak nyilváníttatnak. Hegel logikája megismerteti velünk — saját képletes kifejezésével élve — Istennek változatlan, örök lényegét, Istennek lényegét a világ teremtése előtt. A világ-processust, az Eszmének fejlődését ismerjük s ha végig gondoljuk az Eszme evolútióját, kicsinyben utánozzuk a világprocessust. Mindent értünk. Értjük a valódi valóságot.

Sajátságos a Kant philosophiájának sorsa. Fichte Kantnak tanítványa; Schelling Fichtének híve; Hegel kortársa és követője Schellingnek. Az átmenetet könnyű szerrel ki lehet mutatni. S a fejlődés végén előáll az a különös jelenség, a mely páratlanul áll a gondolkozás történetében. Hegel ép az ellenkezőjét tanítja annak, a mit Kant tanított. Kant a valóság világról mit sem tud mondani, Hegel utánozni is tudja a világ-processust.

A német idealismusban a költészet diadalmaskodott a philosophián.

* * *

A romanticismussal párhuzamosan fejlődött és akarva nem akarva ugyanabból a forrásból, Kantnak philosophiájából, táplálkozott a positivismus.¹ Kant azon tanítását, hogy ne akarjunk túllépni elménk korlátait, azaz ne akarjunk a minden lehető tapasztalat korlátai felé emelkedni, szószerint követi Comte Ágoston positivismusa. Az úgynevezett *adott*, helyesebben tapasztalati valóságot elfogadja s nem kutatja, mi van mögötte vagy felette. Nincs metaphysikája, a mint hívei mondják: ők sem nem materialisták, sem nem spiritualisták.

Kant rendszere nem positivismus, nem az a philosophia, a mely csak a tapasztalati tüneményekkel foglalkozik, a mely foglalkozás különben bármily gazdag eredményekre is vezet, még sem lesz soha sem philosophia. Kant rendszere első sorban ismerettan, e mellett azonban van metaphysikája is.

Comte rendszerében sem ismerettan, sem metaphysika nin-

¹ A positivismuśnak — a theologiai positivismustól (Schelling későbbi rendszerétől) eltekintve — két fajtát ismerjük: a Németországban elszigetelten álló Herbart rendszerét és Comte Ágoston rendszerét.

Herbart rendszere voltaképen csak átmenet a positivismushoz, ő még metaphysikus, a valóság világának megconstruálására vállalkozik.

esen. Voltaképen ez a philosophia már nem is philosophia. Csupán az egyes, jobbára természeti tudományoknak többé-kevésbé összefüggő rendszere ez a tan, a mely systema az egyes speciális tudományok általánosságaiból alkotja meg a maga speciálitásait. Az egyes disciplinák főbb eredményei lazán összefüggő sommázatának rendszere a positiv philosophia. Természeti törvényeknek leszűrése a positivismus feladata; a végső kérdésekkel pedig egyáltalán nem foglalkozik. Ez azt jelenti, hogy a philosophia helyét elfoglalta a természettudomány.

A positivismusban a természettudomány diadalmaskodott a philosophián.

* * *

A Kanti philosophia fejlődésében két ízben vezetett a philosophia kudarczára: a romanticismusban és a positivismusban.

Van ennek a philosophiának egy harmadik terméke is, a mely talán a legtöbb rokonvonást mutat Kant rendszerének jól megértett alapgondolataival; ez a tan igaz élet- és világismeret alapján az élet és a világ negálására, vágyaink kiirtására, a nemléthez vezet; a kritikai philosophiának ez a hajtása Európában a pessimismus neve alatt ismeretes.

Nem ismételhjük eléggé, hogy Kant rendszerének tárgyalásánál és megítélésénél soha sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Kant mindig nagyobb fontosságot tulajdonított a praktikus philosophiának, mint az elméletinek. A gyakorlati philosophia pedig lényegében érték-elmélet. S az összes értékeknek lemérése, az értékek totalsommájának kérdése, dönt a pessimismus vagy optimismus sorsa felett.

Tagadni nem lehet, hogy Kant rendszerében benne van a pessimismusnak csirája. A fiatal Kant — a Leibniz-Wolff-féle felfogáshoz híven — írt ugyan egy értekezést az optimismusról,¹ de ezt az értekezést az öregedő Kant, a kritikai philosophia szerzője, szívesen letagadta volna.

Ismeretünk csakis a tapasztalat esalóka világáról lehet. Egyetlen támaszunk ebben az életben a kategorikus impera-

¹ „Versuch einiger Betrachtungen über den Optimismus“ (1759-ik évből.)

tívus és a minden empirikus, érzéki, eudaimonistikus motivumoktól ment engedelmségünk a kategorikus imperativusnak.

Erkölesi rigorismus lép az élet gyönyörei helyére. Kant rendkívüli módon idegenkedik az édeskés, végelemzésben mégis csak egoisztikus theologiai és philosophiai moráltól. Nem a túlvilági büntetéstől való félelemből s nem is a túlvilági élvezetek és jutalmak biztosítása okából kell erkölcsösen cselekednünk. A törvény iránti tiszteletből kell cselekednünk. Erkölcsös cselekvésünknek semmi más rugója sem lehet.

A Kant követelte erkölcsös cselekvéshez herosok kellenek. Szomorú, rigorosus herosok. Mintha csak Schopenhauert hallanók: „A boldog élet lehetetlen; a legtöbb, a mit az ember elérhet a *heroikus élet*, ilyen életet él az az ember, a ki oly ügynek szentelvén magát, a melyből valami közjó származik, szembeszállván számtalan nehézséggel, végtére győztes marad, de vagy csak rossz jutalmat, vagy egyáltalában semmilyen sem kap. Azután végezetre az ember megkövül, mint Gozzi Re corvo-jának fejedelme, de nemes tartással és nagysággal telt gesztussal. Emléke eleven marad; mint hőst ünnepelek; akarata holt, de élete tart, a míg megpróbáltatásokon, szenvedéseken, sikertelenségen, a világ hálátlanságán keresztül menve, kialszik a nirvánában“ (Schopenhauer: „Parerga und Paralipomena:“ „Nachträge zur Lehre von der Bejahung und Verneinung des Willens zum Leben.“)

Ilyen nemes *gestust* és magatartást kívánt Kant is a maga hőstől. Kant rigorista s mert a túlvilági élet s a földöntúli jutalmazás hitéből fakadó rugókat s az ezektől megindított cselekvést nem tarja erkölcsösnek, csak egy lépés választja el őt az életnek pessimisticus értékelésétől.

Kant etikája is közel jár a pessimistikus felfogáshoz, theoretikus philosophiájától pedig a legelső lépés már a meghatározottabb pessimismushoz vezet. Schopenhauer megtette ezt a lépést.

A világ lényege, a Kantnál még titokteljes Ding an sich, az *akarat*, az öntudatnélküli vak akarat. Az akarat akarja a létet, ezt a czéltalan létet. Az akarat, érdekei könnyebb elérhetőse czéljából, szövétneket gyűjt magának. Ez az intellektus.

Intelligentiánk (a művészet és a philosophia segítségével), felismerheti a világ lényegét, a vak akaratot, megértheti intelligentiánk azt is, hogy az akarat akarása ezáltal, s minden élők bolyongása az életben hiábavaló és szenvedést fakasztó; — a szentek (asketák) pedig arról tesznek bizonyosságot, hogy az ember megválthatja magát, az akarat akarását megváltoztathatja; eddig a létet akarta az akarat, a szentekben elfordul a léttől, legyőzi a világot, negálja a létet s kívánja a nemlétet: a nirvánát.

Schopenhauer philosophiájában a világ dolgai és az élet összes értékei töredékeknek találtattak. Mi marad meg ezután a végpusztulás után?

A halál diadalmaskodott az életen.

Schopenhauer pessimismusa Hartmannban irányt változtatott; a Hartmann pessimismusa az életen és a (culturalis) fejlődésen keresztül — a pessimismus szempontjából: felesleges kerülő úton — vezet a nemléthez. Nietzsche pedig erőszakos módon: a hatalom akarásával („Wille zur Macht“), sic volo, sic jubeo módjára akarja leteperni a pessimismust. De az a körülmény, hogy hatalommal kell a pessimismust legyőzni, a pessimismus igaza mellett szól.

Mindazok, a kiknek az élet és a halál nem léha játék, hanem valami „rettenetes valóság“ és a csalódott emberek — s ugyan ki ne csalódott volna? — minden időben a pessimismus felé hajoltak. De a pessimismusnak legelső s eddig legfényesebb philosophiai rendszerét a Kant iskolájából kikerült Schopenhauer írta meg.

Igy hát az európai philosophiai pessimismusban is Kant philosophiájának egyik értékes termékét kell látnunk.

Ihletett költők (Leopardi, Byron) és a zene félistene (Wagner) váriálják a világ szenvedéseinek végtelen themáját s az elméleti gondolkozás már-már a kedély s a hangulat mindenható uralma alá jut. Minő helye volna itt még a philosophiának? A philosophia, ezek után, talán csakis a semmis értékek tana lehet.

De azért a pessimismus mégis igen fontos és ezután mindig figyelembe veendő alkatelemét képezi a világ értékelésének.

Lehet, hogy egyoldalú, de azért emberileg nézve és becslve meg a világ értékét, mégis csak a pessimismusnál van az igazság.

* * *

Romanticismus, Positivismus és Pessimismus, ezek a Kant philosophiája szülte nagy irányok. A romanticismus a költészethez, a positivismus a természettudományokhoz vezetett. A pessimismus pedig megismertette velünk az élet és a lét értéklésének nagy philosophiai problémáját. S ezért a pessimismust a következő idők gondolkozásában is állandó és értékes elemnek tartjuk.

A milyen helyet foglal el Kant ezekkel az irányokkal szemben, olyan hely illeti meg őt minden lehetséges és ezután keletkezhető philosophiával szemben.

Kant rendszere örök tilalomfája az emberi elme költői szárnyalásának. De viszont: ha el is ismeri a természettudományoknak souverainitását a tapasztalati világra, szünet nélkül eszünkbe juttatja, hogy tapasztalati világunk csak a jelenségeknek világa. Tudományos, ha úgy tetszik: természettudományi ismeretünk ugyan lehet a természetről,¹ de a természet mögött még okvetlenül keresnünk kell valamit, a mi nem jelenség, a mit tudományosan soha sem ismerhetünk meg. Így jutunk el a Feltétlennek (Absolutumnak) sejtéséhez.

Kant rendszere örök rendszer. A mult philosophiájának és minden következő idők philosophiájának próbaköve. A kritikai philosophia az emberi elme megismerő erejének bírálatára vállalkozott. Vajjon megoldotta-e Kant teljesen ezt a kérdést vagy sem, erről lehet vitatkozni; annyi azonban bizonyos, hogy e kritikai munkát ezután minden komoly philosophiának tekintetbe kell vennie, vagy pedig magának kell a kritikát elvégeznie. Valóban nem az elbizakodottság szól Kantból, a mikor azt mondja: „annak azonban, a kinek az a szándéka, hogy ítélkezzék a

¹ Ez a kifejezés *természet* Kantnak és a modern természettudománynak értelmezésében veendő: „der Inbegriff aller Dinge, sofern sie *Gegenstände unserer Sinne*, mithin auch *der Erfahrung* sein können“ (Kant: *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*, Vorrede.)

metaphysika felett, vagy a ki azt meg akarná írni, meg kell felelnie az itt feladott követelményeknek, vagy olyan értelemben, hogy megoldásomat elfogadja, vagy pedig azt alaposan megczáfolja s helyére mást tesz, — de megoldásomat egyszerűen vissza nem utasíthatja“. (Kant: „Prolegomenák:“ „Előszó.“)

Kantnak nemcsak históriai jelentősége van — és soha sem lesz csak históriai jelentősége. Kant magát a kritikai problémát jelenti. S a problémáknak az a természetük, hogy, ha egyszer megláttuk azokat, soha sem téveszthetjük többé szem elől. A divatos irányok áramlatai ideig-meddig elnyomhatják Kant philosophiáját, de a gondolkozás mégis mindenkor vissza fog térni Kanthoz, hogy a természettől elméneknek feladott problémák megfejtésére tőle kölcsönözzük az erőt és az ihletet.*

DR. BÁRÁNY GERŐ.

* Talán nem szükséges megjegyezni, hogy mi azt a Kantot, ki a tiszta ész kritikájában az igaz tudomány alapjait kereste, de le is rakta; ki a gyakorlati ész kritikájában az erkölcsi világrend végső győzedelmét nagy szabású theodiceaban igaz optimismussal hirdette — sem igaz értelemben rombolónak, sem pedig pessimistának nem tartjuk. — (Szerkesztő.)